

İQBAL AĞAYEV

T.e.n., dosent – BDU Asiya və Afrika

ölkələri tarixi kafedrası

E-mail: igbal64@rambler.ru

TÜRKİYƏ-ALMANIYA HƏRBİ ƏLAQƏLƏRİ (1924-1939-CU İLLƏR)

Açar sözlər: İkinci dünya müharibəsi, hərbi əməkdaşlıq, ikitərəfli danışıqlar, ticarət müqaviləsi, silah ixracı, qarşılıqlı etimadsızlıq, iqtisadi əməkdaşlıq

Ключевые слова: Вторая мировая война, военное сотрудничество, двухсторонние переговоры, поставка оружия, торговый договор, взаимное недоверие, экономическое сотрудничество

Key words: the Second World War, military cooperation, bilateral negotiations, trade agreement, weapon delivery, lack of Trust, economy Cooperation

Bildiyimiz kimi, Osmanlı dövləti hələ 1918-ci il 30 oktyabrda imzaladığı Mudros sazişinin 23-cü maddəsi ilə Almaniya ilə bütün əlaqələri kəsməli idi. Almaniya tərəfdən 28 iyun 1919-cu ildə imzalanan Versal sülh müqaviləsinin də 22-ci maddəsinin 4-cü bəndi, 155, 258, 261 və 434-cü maddələrinin məğzində Almaniya ilə Osmanlı dövləti arasında hər hansı bir əlaqənin qurulmasını əngəlləmək dururdu. Digər tərəfdən, Osmanlı dövləti ilə 10 avqust 1920-ci ildə imzalanan Sevr sülh müqaviləsinin 275-ci maddəsi isə, 1 avqust 1914-cü ildən iki dövlət arasında imzalanmış bütün müqavilələrin qüvvədən düşdüyünü təsbit edirdi (1, 28). Buna baxmayaraq Lozan konfransından sonra iki ölkə arasında aparılan danışıqlar bir il sonra öz bəhrəsini verdi. Türkiyə ilə Almaniya arasında Dostluq müqaviləsi 1924-cü il martın 3-də Ankarada imzalandı. Bu müqavilə 1918-ci ildən bəri iki dövlət arasında kəsilmiş siyasi əlaqələri yenidən bərpa etdi. Xarici işlər naziri Təvfik Rüştü Arasla Alman təmsilçi Freytaq arasında imzalanan müqavilə, TBMM tərəfindən aprelin 13-də təsdiqləndi (2, 57).

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyə ilə Almaniya arasında hərbi əlaqələr iki ölkə arasında siyasi əlaqələrin qurulmasından dərhal sonra özünün bərpa mərhələsinə daxil oldu. Hələ 20-ci illərdə Versal müqaviləsinə görə Almaniyanın tərksilah edilməsi ilə əlaqədar olaraq işsiz qalmış Alman zabitlərinin bir hissəsi Türkiyəyə gəlmiş və Ulduz Hərb Akademiyasında dərslər deməyə başlamışdılar. Lakin 1924-cü ildə Almaniyanın Türkiyədəki ilk səfiri Rudolf Nadolnyə yazdığı məktubda Kazım Paşa ona, bundan sonra Türkiyəyə artıq hərbi heyət çağırılmayacağını, yalnız bəzi mütəxəssis müəllimlərin və məsləhətçilərin dəvət edilə biləcəyini bildirmişdi. O zaman Türkiyədə qulluqda olan Alman və Fransız zabitlərinin say nisbəti birincilərin xeyrinə idi. Alman zabitləri fransızlardan fərqli olaraq müharibənin hücum taktikasının tədrisi ilə məşğul idilər (3, 274).

Türkiyə ordusunda qulluqda olan 5 alman zabiti Ulduz Hərb Akademiyasının sərəncamında idi. Əlaqələr qarşılıqlı idi. Belə ki, Milli müdafiə nazirliyi 1924-cü ilin yazında yeddi tələbənin hərbi mühəndislik ixtisası üzrə bir illik texniki təhsil üçün Almaniyağa göndərmişdi. Yaşları 16 ilə 19 arasında olan şagirdlərin təhsil müddəti beş il müəyyən edilmişdi. Onların təhsil xərcləri Türkiyə hökuməti tərəfindən ödəniləcək, buna qarşılıq şagirdlər vətənə qayıtdıqdan sonra hərbi zavodlarda səkkiz il xidmət etmələri məcburi idi. Türkiyə ordusunun topoqrafiya sahəsində qulluqda olan Hakkı Murad, Ada Vasfi, Ahmet Nuri 1928-ci ildə topo-

qrafiya təhsili üçün Berlinə göndərilmişdilər.

Hərbi əlaqələr təkcə təhsil sahəsində mütəxəssis kadr mübadiləsi ilə məhdudlaşmırdı. 1929-cu il 11-16 fevralında Alman hərbi-dəniz qüvvələrinə aid hərbi gəmisi - Emden kreyseri İstanbula yan aldı. Bu hadisə bir müddət gözləmə taktikası yeridən İngilis diplomatiyasını hərəkətə gətirdi. Məhz bundan sonra Türkiyə uğrunda İngilis, Fransız rəqabəti başladı. 1929-cu il 12-20 oktyabrda Kraliça Yelizaveta zirehli gəmisi başda olmaqla kiçik İngilis donanması İstanbula yan aldı. Donanma komandiri Admiral Fieldin başçılıq etdiyi heyət Mustafa Kamal Paşa tərəfindən qəbul edildi. 1929-cu il 13 noyabrında fransız Edqar Quinet kreyseri də İstanbula səfər etdi. Bütün bular Emden kreyserinin ziyarətinə qarşı Türk hökumətinin balanslaşdırılmış siyasəti kimi qiymətləndirilə bilər.

Amma Türkiyə-Almaniya hərbi əməkdaşlığının əsasını iki ölkə arasındakı silah ticarəti və Türkiyənin müdafiə sənayesinə qoyulan Alman sərmayəsi məsələləri təşkil edirdi (4, 152). Türkiyə hökuməti hələ 1925-ci ildən başlayaraq ölkənin müstəqil hərbi sənayesini qurmaq və genişləndirmək üçün plan hazırladı. Türkiyə Almaniya hökumətinin məsələyə dair marağını nəzərə almaq niyyətində idi. Yunkers firması təmsilçiləri təyyarə fabrikinin inşaatı ilə bağlı olaraq görüşlərdə, bu firmanın müdafiə sənayesi və silahlanma proqramına maraq göstərə biləcəyi ideyasını vurğulayırdı. Türkiyə hökuməti 1925-ci il 4 may-18 iyunda Cenevrədə baş vermiş silah ticarəti ilə bağlı konfrans və imzalanmış müqavilədən sonra, problemin həlli yolunu tapmaq üçün T.R.Arası Berlinə göndərdi. Almaniya xarici işlər nazirliyindəki görüşdə o, Almaniya müdafiə nazirliyinin nümayəndələri və Almaniyanın hərbi sənayeçiləri ilə görüşdü. Görüş zamanı T.R.Aras Türkiyə hökumətinin müdafiə sənayesinin qurulması mövzusunda söhbət açdı və hətta Türkiyə hökumətinin Alman sənayesinə silah sifarişləri vermək istədiyini bildirdi. Almaniyanın hərbi sənayeçiləri xarici işlər nazirliyinin məlumatı olmadan iki nümayəndəsini Ankaraya göndərdi. Almaniya xarici işlər nazirliyi Yunkers ilə bağlı məsələdə etibar etdiyi nümayəndəni Tomas Braunun Ankaraya göndərilməsi və Türkiyə hökuməti ilə görüşməsinə sərəncam verdi. T.Braundan başqa heyətdə Otto Volf ilə Baron Oppenhaym da vardı. Oppenhaym Ankarada İsmət Paşa və Milli müdafiə naziri Recep Peker bey ilə görüşdü. T.Braunun heyətindən başqa Ankarada Qraalın rəhbərlik etdiyi Almaniyanın hərbi sənayeçiləri qrupu da fəaliyyət göstərirdi. Hər iki heyət Türkiyə hökumətinə fərqli təkliflər etmiş, bu da Türkiyə hökumətində Almaniya qarşı inamsızlıq yaratmışdı (3, 49).

T.P.Arasın heyəti 10 dekabrda Berlinə ikinci dəfə səfər etdi. Səfərin məqsədi Almaniya hökumətinin Türkiyənin silahlanma proqramı ilə bağlı mövqeyini müəyyən etmək idi. T.P.Aras Almaniya xarici işlər nazirliyində məsləhətçi Rixtofen, Simke və Pfayfer ilə görüşlərində Türkiyənin öz hərbi sənayesini quracağını vurğuladı və bunu birinci növbədə Almaniyanın köməyi ilə etmək fikrində olduğunu bildirdi. Türkiyə hökuməti Alman hökumətindən onun Türkiyənin müdafiə sənayesinin qurulmasında iştirakının mümkünlüyü və bu məsələdə Alman firmalarının dəstək göstərəcəyinə hazır olub-olmadığını öyrənməyə çalışırdı. Görüşlərin ilk mərhələsi nəticə vermədi. Bunun əsas səbəbi Almaniyanın bu dövrdə Türkiyənin müdafiə sənayesində iştirakında tərəddüdlü mövqeyi oldu. Almaniya hökuməti bir tərəfdən Alman sənayesinin bu məsələdə iştirakını dəstəkləyir, digər tərəfdən Qərb dövlətləri ilə əlaqədə olan Türkiyəyə açıq hərbi dəstək verməkdən çəkinirdi. R.Nadolni 1926-cı ilin əvvəllərində Almaniya xarici işlər nazirliyində çalışan Rixtofenə qeyri-rəsmi şəkildə yazdığı məruzədə Türkiyənin müdafiə sənayesinin təşkilində iştirakın iqtisadi baxımdan Alman təsirinin Türkiyədə yayılması üçün önəmli vasitə olduğunu və Alman firmalarının tez bir zamanda Milli müdafiə nazirliyinə və ya birbaşa Kəmallədin Sami Paşaya müraciət etmələrinin münasib olduğunu bildirmişdi. Bir müddət sonra Milli müdafiə nazirliyi hərbi ehtiyaclar üçün bəzi

Alman firmalarına sifarişlər verməyə başladı.

1930-cu ildə Milli müdafiə nazirliyi ilə Büssing firması arasında dəyəri bir milyon Alman Markası (AM) olan 29 ədəd motorlu hava ekipajının satın alınması ilə bağlı müqavilə imzalandı (6, 87). Bu firma sifarişləri 1931-ci ilin fevral ayından etibarən yerinə yetirməyə başladı. Ödəmələrdə tütünün qarşılıq olması ilə bağlı Türkiyənin təklifinin qəbulundan sonra görüşlər qısa müddətdə nəticə verdi. Bütün sifarişlərin qiymətinin 30%-i dərhal, yerdə qalanı isə hər dəfə malın təhvil zamanı ödənməli idi. Büssing firmasının nümayəndəsi Filbert Milli müdafiə nazirliyi ilə İngilis Armstrong and Vickers firması arasında motorlu hərbi maşınlarının satışını nəzərdə tutan anlaşmadan xəbər tutduqdan sonra müqavilədən imtina edildi.

Türkiyə ilə Almaniya arasında hərbi əməkdaşlıq nasional-sosialistlərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra daha geniş vüsət almağa başladı. Nasist Almaniya'nın hərbi baxımdan Türkiyəyə qarşı yeritdiyi siyasət çoxşaxəli idi. İlk növbədə Türkiyə silahlı qüvvələrində qulluqda olan Alman zabitləri istər hərbi təhsil sahəsində, istərsə də ordu dairələrində Alman nüfuzunun təsirli olmasına çalışırdılar. Almaniya hökuməti hərbi ləvazimata ehtiyacı olan Türkiyə ordusunun bu tələbini mümkün olduqca ödəməyə çalışaraq onun Alman hərbi sənayesindən asılı vəziyyətdə qalmasını istəyirdi. Onun məqsədi Türkiyənin hərbi sahədə də Almaniyanın təsiri altına düşməsi və xarici siyasətini buna uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində qalmasını reallaşdırmaq idi. Almaniya müdafiə nazirliyindən 1935-ci il aprelin 15-də Şimal dənizindəki Alman dəniz qərargahına göndərilən direktivdə Türkiyənin sualtı qayıqlarında xidmət edəcək Alman zabitləri haqqında məlumat verilirdi. Bu yazıda zabitlər Maks Valentiner, Dau və mühəndis Şmidt-Falbinin Türkiyə donanmasındakı sualtı qayıqlarda xidmət etdikləri qeyd olunmuşdu. Bu zabitlər Türkiyədə mülki şəxs olaraq qiymətləndiriləcək və Türkiyə donanmasına məsləhətçi olaraq qəbul ediləcəkdilər. Buna görə Alman zabitləri xidməti dövrdə mülki geyimdə olacaqdılar. Almaniya müdafiə nazirliyindən Almaniya xarici işlər nazirliyinə 1935-ci il aprelin 25-də göndərilən məlumatda üç Alman zabitinin aprelin 15-də İstanbula getdikləri və mayın 1-dən etibarən Türk donanmasında xidmətə başlayacaqları qeyd olunurdu. M. Valentiner yaz ayları boyunca, digər iki zabit isə altı həftə ərzində Türk donanmasında xidmətdə olacaqdılar. Təsədüfi deyildir ki, Almaniyanın xarici işlər naziri fon Papenin məruzələrinin birində Türkiyə ordusunun və donanmasının Alman mütəxəssisləri tərəfindən Alman hərbi təhsili bazasında yenidən qurulduğu faktı öz əksini tapmışdı. İki Alman zabiti Rohde ilə Yodl Türkiyə ordusunun vəziyyətini öyrənmək məqsədilə 1934-cü ilin 4-21 noyabrında Türkiyəyə göndərilmişdilər. Almaniyanın Türkiyədəki səfiri Rozenberqdən Almaniya xarici işlər nazirliyinə 1934-cü il noyabrın 15-də yazılmış məruzədə bu səfər haqqında məlumat verilir. Rohde və Yodl Ankarada qaldıqları altı gün ərzində xarici işlər naziri T.P.Aras, Hərbi Rəis Fevzi Paşa ilə görüşmüşdülər. Türkiyənin Berlin səfirliyindən xarici işlər nazirliyinə 1936-cı il aprelin 27-də göndərilmiş yazıda Karlsruədə texniki təhsil alan yeddi türk zabitinin müxtəlif Alman fabriklərində təcrübə toplamaq üçün iştirakına xarici işlər nazirliyinin razılıq verməsi xahiş edilirdi (7, 166). Almaniya xarici işlər nazirliyi bu müraciəti mayın 20-də qəbul etdi. Kellerə görə Türkiyə ordusunda Almaniya lehinə son dərəcə güclü maraq var idi. Almaniya məhz bu səbəbdən Türkiyənin ordu dairələrində güclü dayaq nöqtəsinə sahib idi. Bu vəziyyət siyasi görüşlərə də təsir edirdi. Keller məruzəsinin sonunda Berlindən Türkiyə hökumətinin müdafiə sahəsindəki istəklərini təkcə hərbi baxımdan deyil, siyasi baxımdan da nəzərə alınmasını və dəyərləndirilməsini istəyirdi. O, həmçinin hərbi sahədə Türkiyə hökumətinin istəklərinin qəbul olunmasının onun gələcəkdə Almaniya qarşı heç bir hərbi-siyasi bloka qoşulmamasının təminatı olacağını qeyd edirdi. Türkiyənin istəklərinin qəbul olunacağı halda Türkiyə zabitlərinin hərbi təlim məqsədilə başqa ölkələrə, xüsusilə SSRİ-yə getməsi

azalacaqdı.

Türkiyə ilə Almaniya arasında silah ticarəti hərbi əlaqələrin çox mühüm bir hissəsini təşkil edirdi. Almaniya 1935-ci ildə yaradılan Hərbi Ləvazimatların İxracı Dərnəyinin 1937-ci ildə 88 silah şirkəti üzv idi və hərbi ləvazimatların satışı Dərnək tərəfindən siyasi təzyiqlə vasitə kimi istifadə olunurdu. Keller 1935-ci il 6 dekabr tarixində Almaniya xarici işlər nazirliyinə yazılmış məruzəsində Türkiyə donanmasının silahlanması ilə bağlı məlumat verirdi. O, bir gün əvvəl İstanbulda baş nazir İsmət İnönü, xarici işlər naziri T.R.Aras, daxili işlər naziri Şükrü Kaya ilə görüşmüşdü. Müzakirə zamanı əsas məsələ Türkiyənin donanmasının gücləndirilməsinə həsr olunmuşdu. Görüşdə Türkiyə tərəfi Çanaqqala boğazının müdafiəsinə məqsədlə yeni hərbi gəmilərinin tikintisi ilə maraqlanmışdı. Məhz elə bu zaman - 1936-cı il noyabrın 1-də Çanaqqalada həlak olmuş 52 alman əsgəri üçün mərasim təşkil olunmuşdu (8, 188). Amma Boğazların qorunması ilə bağlı məsələdə Türkiyə əvvəldən olduğu kimi yenə də SSRİ ilə ortaq siyasətini davam etdirirdi.

Keller Türkiyənin silahlanması üçün hərbi, siyasi və eyni zamanda iqtisadi baxımdan mühüm olduğunu, belə bir vəziyyətin Alman hərbi sənayesi üçün yeni tələblər meydana çıxaracağını qeyd etmişdi. Almaniyada xarici işlər nazirliyində qulluqda olan Mackensen 1937-ci il sentyabrın 23-də Türkiyənin Almaniyaadakı səfiri Hamdi Arpaq ilə görüşündən sonra yazdığı məruzədə, Türkiyə hökumətinin uzun müddət müxtəlif Alman firmalarından, xüsusilə də Kruppdan hərbi sursat satın aldığını, lakin Aralıq dənizində son hadisələr ilə bağlı (Aralıq dənizində İtaliyaya aid olan sualtı qayıqların İspaniya Vətəndaş müharibəsində Xalq Cəbhəsi tərəfdarlarına silah daşıyan gəmiləri batırması) həmin sursatın çatdırılma yolunun dəyişdirilməsi zəruriyyətini vurğulamışdır. Buna görə göndərilən bir müddət (Çexoslovakiya və Rumıniya ərazisindən) quru yol ilə həyata keçirildi. Ancaq Rumıniyanın Kostenko limanından başlayaraq göndərilən yerdən gəmi ilə həyata keçirilir və buna görə çatdırılma üçün Türkiyə gəmilərinə ehtiyac duyulurdu. Türkiyənin sifariş etdiyi və satın aldığı toplar 25 vaqona yerləşdirilmiş halda Bremendən Kostenko limanına göndərilmiş, məsələ ilə bağlı Çexoslovak və Rumın hökumətlərindən keçid üçün icazə alınmışdı. Ankara bu əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı Alman dəmiryol qurumlarından göndərilmənin sürətlənməsini istəmişdi. Bunun üçün H.Arpaq Alman hökumətindən Krupp firmasına təzyiqlə göstərməyi xahiş etmişdi. Almaniya xarici işlər nazirliyinin 1938-ci il 13 dekabr tarixli hesabatında Almaniyanın Türkiyəyə silah satışı dəyərinin 91 milyon AM (45 milyon TL) olduğu göstərilirdi. Krupp ilə imzalanan 1936-1937-ci il müqavilələrində 15 sm. kalibrli toplar, yüngül artilleriya silahları və sualtı qayıqların satışı ön sırada idi. Bununla birlikdə Çanaqqala Boğazına 30,5 sm. kalibrli İngilis Vickers-Armstrong və Çexoslovakiyanın Şkoda topları yerləşdirilmişdi.

Almaniyanın hərbi-sənaye kompleksi tank ixracı məsələsində üstünlük qazana bilmədi (9, 28). Türkiyə hökuməti Alman təklifləri ilə yanaşı Fransız, İngilis, Çexoslovak və İtaliyanın təkliflərini də nəzərdən keçirirdi. Buna Avropadakı sürətlə inkişaf edən son siyasi proseslər də öz təsirini göstərirdi. Almaniyada Türkiyənin ona qarşı formalaşmaqda olan hərbi-siyasi bloka xeyli yaxınlaşdığını nəzərə alaraq, Türkiyəyə ixrac olunmuş Alman silahlarının bir müddətdən sonra özünə qarşı istifadə oluna bilməsindən narahat idi. Məhz buna görə Türkiyəyə silah ixracı hiss ediləcək dərəcədə azaldıldı və hətta bəzi silahların ixracı tamamilə dayandırıldı. Halbuki bu silahlar üçün Türkiyə hökuməti əvvəlcədən bəzi ödəmələr etmiş, eyni zamanda Almaniyada hökuməti və bununla bağlı alman firmaları sifarişlərin vaxtında hazır olacağına dair zəmanət vermişdilər. Lakin Berlin Türkiyəyə qarşı bir qisim silaha embarqo tətbiq etmək yolu ilə Ankaranın Qərbi ölkələrinin yanında yer almasına mane olmaq istəyirdi. Bu səbəbdən o,

Türkiyə üçün mühüm hərbi əhəmiyyəti olan Gölcük Hərbi limanının inşasını 1939-cu il aprelin 21-də Alman sənaye qrupuna, Kruppun rəhbərliyində Alman konsorsiumuna (Filip Holsmann AG, Simens-Bau-Yunion və Yulius Berger Tifbau AG) verilməsinə nail oldu. Tikintinin ümumi dəyəri 30 milyon AM idi. 1939-cu il mayın 12-də Izmit-Gölcük Hərbi limanının inşası üçün almanlarla müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə tikinti 12 avqustda başlayacaqdı. Almaniya xarici işlər nazirliyi İqtisadi siyasət dairəsinin rəhbəri Viil müqavilənin qüvvədə qalmasının alman firmalarının lehinə olacağını və tikintinin ən azı dörd il davam edəcəyini bildirirdi. Ancaq Almaniyanın Türkiyəyə hərbi sursat ixracının dayandırılması bu lahiyəyə mənfi təsir etdi. Görünq mövcud siyasi və hərbi səbəblərə görə Türkiyəyə ağır topların ixracının dayandırıldığını bildirdi.

Ribbentrop 1939-cu il mayın 7-də Almaniyanın Türkiyəyə göndərdiyi bütün hərbi silah və sursatın ixracını xarici siyasət problemləri ilə bağlı dayandırılmasını əmr etdi. A.Hitler isə bundan bir qədər sonra - 1939-cu ilin 14 mayında ən mühüm satış müqavilələrinin yerinə yetirilməsinə qadağa qoydu (10, 175) A.Hitlerin əmri Kieldə Kruppun Germaniya dəzgahlarında hazırlanan üç sualtı qayıq, 17 ədəd 15 sm. kalibrli Krupp topu, 12 ədəd 21 sm. kalibrli Şkoda topu ilə Çanaqqala boğazı istehkamlarında istifadə olunması nəzərdə tutulan 24 sm. kalibrli Şkoda haubisləri, 60 ədəd Messersmidt-109 və 8 ədəd Haynkel-III qırıcı təyyarələrini nəzərdə tuturdu. Sifarişlərin ümumi dəyəri 120 milyon AM idi. Almaniyanın bu mövqeyinə qarşı Ankara da sakit durmadı. H.Arpaq 1939-cu il mayın 27-də Almaniya xarici işlər nazirliyinə verdiyi nota ilə Kieldə Doyçe Verke tərəfindən hazırlanan və hazır olan minaatan kiçik sürətli hərbi gəmilərinin və Krupp ilə Şkoda dəzgahlarında hazırlanan topların Türkiyəyə ixracının dayandırılmasına protest etdi. Almaniya xarici işlər nazirliyinin əməkdaşı Klodius 1939-cu il 10 may tarixli məruzəsində, ixracın dayandırılmasının Alman firmaları üçün 76 milyon AM və Şkoda üçün isə 3,2 milyon İngilis Sterlinqi əlavə ödəmə yükü yaratdığını qeyd edirdi. Klodius Hitler, Ribbentrop və Keitelin Türkiyəyə hərbi sursat ixracını qadağan etdiyini, bu qərarın Almaniya silahlı qüvvələri baş komandanlığı tərəfindən tanındığını, Almaniya xarici işlər nazirliyi tərəfindən isə tanınmadığını qeyd edir və bu qadağanın 12 ədəd minaatan hərbi gəmisinə, 2 ədəd sualtı topa və on təyyarəyə aid olduğunu bildirirdi. Nəticədə Alman silahlı qüvvələri baş komandanlığı silah-sursatın bəzilərinin ixracına icazə verdi. Ağır silahlar istisna olunmaqla Türkiyəyə hərbi silah və sursatın ixracı davam edəcəkdi. A.Hitlerin 14 may tarixli əmri ilə ixracı dayandırılan 24 sm. Kalibrlik Şkoda topları gələcəkdə də göndərilməyəcəkdi. 1939-cu ilin 8 iyununda 19 ədəd 15 sm. kalibrlik topların ixracı üçün Kruppa göstərişi verildi. İxrac edilməyən sursata görə maliyyə baxımdan ziyana məruz qalan alman firmalarının bu zərəri Alman hökuməti tərəfindən ödəniləcəkdi (11, 274). İ.İnönü 1939-cu il iyunun 7-də Papenə Şkoda toplarının ixracının gecikməsi ilə bağlı Türkiyə mətbuatına məlumat verilmədiyini bildirmiş və 1914-cü ildə Osmanlı dövlətinin müharibəyə başlaması qərarı ilə onun İngiltərədən satın aldığı iki drednaudun London tərəfindən verilmədiyinə diqqəti cəlb etmişdir. Viil məruzəsində Krupp tərəfindən hazırlanan dörd sualtı qayıqdan (Atılay, Yıldıray, Saldıray və Batıray) Saldırayın Türkiyəyə ixrac edildiyini, Batırayın Kieldə ixraca hazır olduğunu, Yıldıray və Atılayın isə hələ də İstanbulda hazırlandığını, Yıldırayın 85%-nin və Atılayın 65%-nin tamamlandığını xəbər verirdi. İxrac zamanının yerinə yetirilməməsinin cəzası isə Almaniya üçün təxminən 20 milyon AM təşkil edirdi.

Türkiyəyə 20 ədəd 15 sm. kalibrlik Krupp topu (yalnız üçü ixrac olunmuşdu), 12 ədəd 21 sm. kalibrlik Şkoda topu, 6 ədəd 24 sm. kalibrlik Şkoda haubisi (yalnız ikisi ixrac olunmuşdu), 5 ədəd modern hərbi təyyarəsi, 60 ədəd Messersmidt-109 və 8 ədəd Haynkel-III təyyarəsi verilməsi lazım idi. Lakin ixrac birbaşa A.Hitlerin göstərişi ilə dayandırılmışdı. Yüngül

toplar, yüngül top ləvazimatları, optik alətlər və traktorlar da ixrac məhsullarına aid idi. Bütün müqavilənin dəyəri təxminən 120 milyon AM təşkil edirdi. Viil Almaniya hökumətinin ixrac öhdəliklərini yerinə yetirməməsindən zərərə məruz qalacaq alman firmalarının nəzərə alınmasını tələb edirdi. O, Berlindən Ankara ilə yeni bir müqavilə imzalanmasını tələb edir və bununla da yuxarıda adı çəkilən problemlər həll edilmiş olacaqdı. Viilin əsas məqsədi tapılacaq həll yolunun zəmanətin aradan qaldırılması, yəni Berlinin ixrac öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi halda cərimə ödəmələrdən azad olması idi.

A.Hitler 1939-cu il iyulun 22-də hələ də Kioldə olan Batıray sualtı qayığının təhvil verilməməsini əmr etmişdi (12, 137). Beləliklə Kruppun Kioldəki Germaniya dəzgahlarında hazırlanan Batıray sualtı qayığı avqustun 31-də dənizə endirilməsinə baxmayaraq Türkiyəyə təhvil verilmədi. Klodius 1938-ci il avqustun 8-dəki məruzəsində Türkiyə hökumətinin yeni Türk-Alman Ticarət Müqaviləsi davam etdikcə (31 avqust 1938 - 31 avqust 1939-cu illər) hərbi silah və sursat ixracının nizamlı şəkildə edilməsinə əhəmiyyət verdiyini yazırdı. Türkiyə hökuməti bundan başqa hərbi silah və sursatın müqavilə müddətində klirinq qarşılığında ixracını istəmişdi. Klodius hər zaman alman firmalarının siyasi, hərbi və iqtisadi səbəblərlə Türkiyəyə hərbi silah və sursat satmağa istəkli olduğunu bildirirdi. Nə qədər paradoksal olsa da qeyd olunmalıdır ki, Almaniya hökuməti də bunda çox maraqlı idi. Elə iki ölkə arasında 16 yanvar 1939-cu il Berlin müqaviləsini yada salmaq kifayətdir. Həmin müqavilə şərtlərinə görə almaniya yalnız hərbi və sənaye xərcləri üçün Türkiyəyə 150 mln. AM məbləğində 5 %-li kredit ayırmışdı (13, 306). Türkiyə kredit siyasətini digər ölkələrə münasibətdə də fəal şəkildə həyata keçirirdi. Bu cür siyasət İkinci dünya müharibəsi illərində də davam etdirildi. Müharibədə Türkiyə rəsmi olaraq "neytral" siyasət yeridəcəyini elan etdi. Bəzi Türkiyə tarxçiləri xarici siyasətdə "tərəfsizlik" məfhumunun reallığı o qədər də düzgün əks etdirməməsini iddia edərək xarici siyasət kursunu "savaş kənarı" kurs kimi qiymətləndirməyi təklif edirlər (14, 270). Müharibədə neytral, S.Seydinin təbirincə "savaş kənarı" mövqe tutmuş Türkiyə rəhbərliyi ölkənin maddi və mənəvi sərvətlərinin kütləvi surətdə dağılması təhlükəsini uzaqgörən daxili və xarici siyasət sayəsində aradan qaldıra bildi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Новейшая история Турции.-М.,1968.
2. Koçak C. Türk-Alman İlişkileri (1923-1939). İki Dünya Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler.-Ankara, 1991.
3. Bilge K. Türkiyede İktisadi Politikanın Gelişimi (1923-1973).- Ankara, 1974.
4. Helmut A. Politik vor und hinter den Kulissen.- Düsseldorf, 1979.
5. Nadolny R. "Zehn Jahre Türkischer Aussenpolitik"/ Die Moderne Türkei. - Berlin, 1936.
6. Torgay O.Z. "Almanyanın Son 10Yıl İçinde Harici Ticareti.- İstanbul, 1968.
7. Armaoğlu F. Siyasi Tarih (1789-1960).- Ankara, 1973.
8. Roedenbeck G. Das Türkische Reich – ein Brennpunkt politischen Geschehens.- Berlin, 1969.
9. Neumark F. Der Türkische Aussenhandel im Jahre 1938.-Dortmund, 1959.
10. Neumark F. Der Türkische Aussenhandel im Jahre 1939-1940.-Dortmund, 1959.
11. Ackermann J. Europaeische Interessenkollisionen in der Türkei (1938-1941).- Bonn, 1976.
12. Reinhard H. Hitler, Deutschland und die Mächte, Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches.-Berlin, 1984.
13. Türk Dış Politikası. Kurtuluş savaşından bu güne olgular, belgeler, yorumlar. (Cilt 1.1919-

1980). Editör: Baskın Oran. 15. Baskı.-İstanbul, 2009.

14. Seydi S. 1939-1945 dönemi iç ve dış politika//Türkiye'nin politik tarihi.-İstanbul, 2011.

ИГБАЛ АГАЕВ

Кандидат исторических наук

Доцент кафедры Истории стран Азии и Африки БГУ

ТУРЕЦКО-ГЕРМАНСКИЕ ВОЕННЫЕ СВЯЗИ (1924-1939 гг.)

После провозглашения республики в 1923 году одним из особых мест во взаимоотношениях Турецкой Республики занимала Германия. В 1924 г. был заключен политический договор, а в 1927 г. торговый договор с Германией. Экономическое сотрудничество продолжалось почти до 1944 г. В эти годы Турция сотрудничала с Германией и в военной области. Германия занимала первое место в поставках оружия в Турецком импорте. Хотя качество военного сотрудничества иногда оставляло желать лучшего, но такое сотрудничество продолжалось почти до Второй мировой войны.

IQBAL AGAEV

Candidate of historical science,

Associate Professor of The History of

Asian and African countries department Baku State University

TURKEY-GERMANY MILITARY RELATIONS (1924-1939)

After the declaration of republic in 1923 one of the special places in the mutual relations of Turkey occupied Germany. In 1924 Turkey had signed political contract with Germany. The first trade agreement with Germany was signed in 1927, and active economic cooperation lasted until 1944. During these years Turkey also had a military cooperation with Germany. Germany ranked the first place in weapon delivery to Turkey. Though the quality of military cooperation at times were not in high, but this cooperation lasted till 1944.

Rəyçilər: t.e.n. Məmmədli, t.e.d.S.T.Hacıyev

Bakı Dövlət Universitetinin Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının 17 oktyabr 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02).